

Czesław Lachur
Opole

**Kategoria przyimka jako obiekt opisu lingwistycznego
(w związku z międzynarodowym projektem badawczym
*Przyimki słowiańskie w synchronii i diachronii:
morfologia i składnia*)**

W językoznawstwie ostatnich obserwujemy dwie wyraźne tendencje. Z jednej strony jest to ekspansja nowych aspektów i nowych obiektów badań, ale z drugiej strony jest to również nawrót do niektórych wcześniej opisanych kategorii języka. Do takich właśnie kategorii wyrazów, o których dziś możemy powiedzieć, że nie zostały zbadane w sposób zadowalający, należy bez wątpienia przyimek.

Powodem ponownego zainteresowania językoznawców kategorią przyimka są następujące fakty. W pierwszym rzędzie poziom dzisiejszej wiedzy lingwistycznej doprowadził do konieczności zrewidowania stabilnego, trwałego i niezmiennego, jak mogłoby się wydawać, wyobrażenia o tej klasie wyrazów. Przedmiotem powtórnego opisu, opisu z innych nieco, bardziej współczesnych pozycji, stają się nie tylko funkcje tych wyrazów pomocniczych, ich struktura i tendencje rozwojowe. Obserwowany jest bowiem zauważalny wzrost ilości jednostek, stosowanych w funkcji przyimka¹. Zmusza to do zastanowienia się nad przyczynami aktywizacji tych jednostek relacyjnych, mechanizmami prepozycjonalizacji („uprzyimkowania”) oraz nad właściwościami leksyki będącej bazą derywacyjną w zakresie rozwoju tej klasy wyrazów. Ustalenie tych mechanizmów stymuluje powtórny opis składniowej klasyfikacji leksyki, badania nad komunikatywną paradygmatyką wypowiedzenia i innymi problemami gramatyki funkcjonalnej².

Potrzeba ponownego spojrzenia na przyimek i jego ekwiwalenty funkcjonalne w sposób adekwatny do nowych wymogów teoretycznych i praktycznych

¹ Zob. m.in. B. Milewska, *Przyimki wtórne we współczesnej polszczyźnie*, Gdańsk 2003; idem, *Słownik polskich przyimków wtórnych*, Gdańsk 2003.

² Zob. m.in. М.И. Конюшкевич, *Синтаксемообразующая функция предлога и механизмы опредложивания знаменательной лексики*, [w:] *Вопросы функциональной грамматики. Сборник научных трудов*, Вып. пятый, отв. ред. М.И. Конюшкевич, Гродно 2005.

powołała do życia międzynarodowy projekt *Przyimek w językach słowiańskich: morfologia i składnia* (w trakcie prac nad projektem jego tytuł uległ modyfikacji i aktualnie brzmi: *Przymki słowiańskie w synchronii i diachronii: morfologia i składnia*). Uczestnikami projektu na dzień dzisiejszy są lingwiści z Rosji (Uniwersytet im. M. Łomonosowa w Moskwie), Ukrainy (Uniwersytet w Doniecku), Białorusi (Uniwersytet im. Kupały w Grodnie i Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku), Bułgarii (Uniwersytet w Weliko Tyrnowo), Serbii (Uniwersytet w Nowym Sadzie) i Polski (Uniwersytet Opolski).

Proponowany artykuł ma na celu przybliżenie założeń projektu (co było już wcześniej przedmiotem zarówno kilku moich wystąpień przy różnych okazjach, jak i publikacji³) oraz zasygnalizowanie pewnych trudności, z którymi możemy zetknąć się przy opisie przymków słowiańskich, zwłaszcza w aspekcie konfrontatywnym. Stanowi on jednocześnie apel do udziału w tym obszernym i czasochłonnym zamierzeniu badaczy języków słowiańskich (w tym języka polskiego).

Zadaniem wspomnianego projektu jest systematyczne opracowanie pełnego zasobu środków przymkowych każdego z języków będących przedmiotem obserwacji, analiza właściwości opisu morfologiczno-składniowego i leksykalno-semantycznego tychże środków, a także analiza prawidłowości ich funkcjonowania w tekstach. Wymieniony kompleks problemów obejmuje następujące podstawowe kierunki badań: ustalenie pełnego zasobu (rejstru) przymków i ich odpowiedników funkcjonalnych w każdym (w miarę możliwości) z języków słowiańskich, klasyfikację strukturalną i funkcjonalną tych jednostek, analizę współzależności i wzajemnych relacji z innymi wyrazami pomocniczymi oraz nominatywnymi środkami języka. Projekt zakłada ponadto analizę zarówno *stricte* przymkowych, jak i innych funkcji zarejestrowanych środków tego typu oraz analizę źródeł i mechanizmów formowania się zasobów przymkowych w każdym języku⁴.

Zakłada się, że końcowym rezultatem badań winna być seria wspólnych publikacji; przygotowanie i wydanie słowników przymków i wyrażen przymkowych obecnych w poszczególnych językach; wspólne opracowanie *Słowiańskie przymki i wyrażenia przymkowe. Materiały do słownika porównawczego*, uwzględniające także dane innych języków słowiańskich. Projekt zakłada przeprowadzenie

³ Cz. Lachur, *Międzynarodowy projekt badawczy „Gramatyka przymka w języku rosyjskim i innych językach słowiańskich”*, „Acta Universitatis Wratislaviensis Nr 2747. Slavica Wratislaviensia CXXXVIII”, Wrocław 2005.

⁴ Szerzej: М.В. Всеволодова, Е.В. Клобуков, О.В. Кукушкина, А.А. Поликарпов, *К основам функционально-коммуникативной грамматики русского предлога*, „Вестник Московского университета, Серия 9. Филология”, 2003, № 2.

wspólnych seminariów i konferencji, wymianę grup badawczych oraz inne formy współpracy. Dotychczasowe publikacje, które powstały w ramach projektu, są swego rodzaju sprawozdaniem z początkowego etapu prac. Stanowią ponadto prezentację poczynionych ustaleń, wspólnych dla wszystkich jego uczestników.

Z założeń projektu wynika, o czym łatwo się przekonać, że wymienione działania zakreślone zostały bardzo szeroko, ich realizacja musi być wieloetapowa i czasochłonna. Z tych względów projekt pozostaje kwestią otwartą dla zainteresowanych udziałem w nim innych ośrodków i poszczególnych badaczy. Omówmy te kwestie bardziej konkretnie.

Dla przygotowanie rejestru jednostek przyimkowych konieczne było wyjaśnienie zarówno statusu samego przyimka, jak i innych pojęć związanych z tą kategorią. W tym celu przyjęto kilka założeń wyjściowych, wśród których najważniejsze są dwa⁵:

1. Uwzględnia się realne użycie wszystkich jednostek, które regularnie lub w określonych warunkach (a także okazjonalnie) występują w roli wyrazu współznaczącego (niesamodzielnego, synsemantycznego), jakim jest przyimek jako część mowy. A zatem status jednostek przyimkowych zyskują wszystkie wyrazy będące izofunkcjonalne względem przyimka niezależnie od sfery użycia czy też normatywności/ nienormatywności (z uwzględnieniem materiałów dialektologicznych i dotyczących historii języka). Jako jednostki przyimkowe traktowane są więc także wyrazy nieakceptowalne, nienormatywne, użyte wbrew powszechnemu odczuciu poprawności językowej itd. Użycia niekodyfikowane (czyli użycia odnotowane w dialektach bądź w materiałach niewspółczesnych) pozwalają, jak się wydaje, zrozumieć mechanizmy rozwoju środków danego języka (danej kategorii językowej) w językach słowiańskich. Oprócz tego może to dostarczyć określonego materiału zarówno do badań konfrontatywnych, jak też typologicznych⁶.

Zakres tych obiektów został nazwany stricte jednostkami przyimkowymi. Stosownie do tych ustaleń jednostki takie obejmowałyby zatem spotykane np. w dialektach polskich przyimki typu skuli, skroć, skierz (odpowiadające współczesnym jednostkom przyimkowym z powodu, za przyczyną, ze względu na, z uwagi na itp.) w znaczeniu przyczynowym. Z kolei jako przestarzałe we współczesnym języku polskim traktowane będą konstrukcje z przyimkami za lub

⁵ Szerzej: М.В. Всеволодова, *Вопросы грамматического описания категории предлога*, [w:] *Вопросы функциональной грамматики. Сборник научных трудов*, Вып. пятый, отв. ред. М.И. Конюшкевич, Гродно 2005.

⁶ М.И. Конюшкевич, *О механизме предложивания знаменательной лексики*, „Лінгвістичні студії. Сбірник наукових праць”, Випуск 13, Донецьк 2005.

na, produktywne w danym znaczeniu jeszcze w XIX stuleciu: *Jak za dotknięciem czarodziejskiej różdżki umilkł od razu turkot i łomot maszyn* ‘z powodu (za przyczyną) dotknięcia czarodziejskiej różdżki umilkł’. *Matka zaś postanowiła za namową Gilowej udać się do prefekta* ‘matka zaś postanowiła z uwagi na namowę (z powodu namowy, za przyczyną namowy, wskutek namowy)’. *Wzdrygam się na samo wspomnienie tego człowieka* ‘wzdrygam się z powodu przypomnienia sobie (po przypomnieniu sobie)’. Również konstrukcje z przyimkiem przed do XVIII wieku były w polszczyźnie nader produktywnym środkiem wyrażenia semantyki przyczyny: *Smolne kagańce otaczające wjazd rzucały czerwone światło na [...] konie, które wyrzucając nozdrzami długie słupy pary rwały się niespokojnie przed rażącym je blaskiem pochodni*⁷ ‘[konie] rwały się niespokojnie z powodu rażącego je blasku pochodni’.

2. Istotne jest funkcjonowanie tych jednostek w mowie, czyli ich dynamika w synchronii, ich zależność od typu tekstu. Jest to związane nie tylko ze stylistycznymi, ale także z frekwencyjnymi parametrami. Zilustrujmy ten fakt dwoma przykładami.

Otóż w ostatnich dekadach obserwujemy na przykład znaczny wzrost frekwencji konstrukcji z niektórymi przyimkami, co jest rezultatem dążności do intensyfikacji znaczeń leksykalnych. Tendencja do zastępowania tymi konstrukcjami innych struktur, mniej precyzyjnych pod względem semantycznym, dotyczy niektórych charakterystycznych sfer funkcjonowania polszczyzny. Odnosi się to zwłaszcza do języka prasy, radia i telewizji. Mamy tu na myśli w pierwszym rzędzie konstrukcje z przyimkiem *spośród*. Materiał językowy dowodzi, że dane konstrukcje jako synonimiczne coraz częściej zastępują m.in. następujące grupy:

a) wyrażenia z przyimkiem *z* i rzeczownikiem w liczbie mnogiej: *Z grona obwinionych b. członków Rady Państwa z grudnia 1981 roku ubył jedna osoba* („Prawo i Życie”) – spośród grona obwinionych b. członków...;

b) wyrażenia o charakterze liczbowym typu *tylko jedna na dwadzieścia ciężarówek (ma system chłodzenia)* – tylko jedna spośród dwudziestu ciężarówek...;

c) złożone wyrażenia bez przyimka, w których drugą część stanowi rzeczownik w dopełniaczu liczby mnogiej: *Znaczną część konstrukcji s frazeologizowanych stanowią kalki syntaktyczne* (D. Buttler) – znaczną część spośród konstrukcji s frazeologizowanych...;

⁷ Przykłady pochodzą z pracy: A. Pasoń, *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, passim.

d) struktury z przyimkiem *wśród* (*pośród*) i rzeczownikiem w dopełniaczu liczby mnogiej: *Pośród wielu przyczyn, które skłoniły kierownictwo sowieckie do zaproponowania Zachodowi „odprężenia”, nie bez znaczenia był konflikt z ChRL* (M. Heller i A. Niekricz, przeł. J. Mietkowski) – spośród wielu przyczyn, które skłoniły...

Jeżeli chodzi o frekwencyjne parametry funkcjonowania jednostek przyimkowych, zauważalne jest też inne zjawisko, a mianowicie szerzenie się konstrukcji z przyimkami, które „tradycyjnie” były wykładnikami nieco innego znaczeni, niż realizowane obecnie. Do takich przyimków należy m.in. *spoza*, będący kiedyś najczęściej stylistycznie nacechowanym wariantem ablatywnego przyimka *zza*. Por.: *Spoza szczelnie zasłoniętych okien nie przenikało światło* (z gazet) – wobec: *Zza zabitego okna dochodziły dziwne, ciche szelesty i skrobania* (E. Niziurski). W tekstach najnowszych jednak jego użycie uległo znacznemu rozszerzeniu i dotyczy znaczenia, które można sprowadzić do formuły ‘nie-z’ (ściślej: ‘przynależność do innego środowiska niż to, o którym mowa’): *Jest to świadek drugoplanowy i spoza resortu* (z gazet) ‘nie należący do resortu, pozostający poza resortem, wywodzący się z gremiów innych niż resort’. *Nie spodobało się to niektórym delegatom, którzy domagali się uczestnictwa w Radzie ludzi spoza listy* (z gazet). *Sprawa wygląda gorzej, gdy importer skusi się na towar spoza EWG* (z gazet). [...] *którym się zdawało, że istnieje w polityce coś tak absurdalnego, jak „kandydowanie spoza układów”* (A. Szczypiorski).

Wiadomo skądinąd, że z grupy przyimków typu *zza* (*spoza*) współczesny rosyjski język literacki dysponuje tylko dwoma, a mianowicie *из-за* i *из-под* (w każdym razie słowniki objaśniające przytaczają tylko te) – w porównaniu do polskich *zza*, *spoza*, *sprzed*, *znad*, *sponad*, *spod*, *spopod*, *spomiędzy* i *spośród* (przekazujących głównie określone orientacje ablatywne). Okazuje się jednak, że przyimki tego typu w języku rosyjskim są żywe i używane, czego dowodzą liczne przykłady pochodzące nie tylko z materiałów gwarowych, ale też z utworów literackich. Por.: [...] *поймать мерцанье стрекозы Подобной взгляду, выброшенному Из-меж оскаленных ресниц. Когда просыпаюсь, то, закрыв глаза вижу, что из между бровей светит белым светом. При этом боеспособных войск было немного, даже из среди находившихся на фронте*⁸.

⁸ М.В. Всеволодова, *Грамматика славянского предлога. Первые результаты межнационального проекта „Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис”*, [w:] *Польский язык среди других славянских языков. IV Супруновские чтения*, Минск 2004.

Materiał językowy zatem dowodzi obecności pewnej ilości takich jednostek przyimkowych, które w słownikach nigdy nie były rejestrowane. Świadczy to sporym potencjale systemu przyimkowego⁹. Okazuje się na przykład, że w języku rosyjskiego dyskursu medycznego istnieją całkowicie normatywne połączenia przyimkowe typu *кпереди от* (чего): *кнаружи от*, *кнутри от*, *кпереди от* czy *кзади от*. Fakt zarejestrowania takich jednostek pozwala na większy stopień konkretyzacji systemu znaczeń kategorii tzw. lokatywności imiennej, ponieważ mamy tu do czynienia z nie wyodrębnioną do tej pory szczególną semantyką, a mianowicie orientacją względem lokalizatora znajdującego się w przestrzeni zamkniętej. Przykłady stosowania konstrukcji tego typu podaje M.W. Wsiewołodowa, korzystając z zasobów internetowego korpusu przykładów języka rosyjskiego (Национальный Корпус Русского Языка: [online] www.ruscorpora.ru): **Кпереди от** зубчатой линии располагается „передняя гиалоидная мембрана”. **Кнаружи и кзади от** бугорка лежит неглубокая борозда подключичной артерии. В норме правая граница находится по правому краю грудины или на 1 см **кнаружи от** него. **Кпереди и кнутри от** артерии залегает подключичная вена¹⁰.

Kolejnym etapem prac wykonywanych w ramach danego projektu była próba opisu leksykograficznych zarejestrowanych jednostek przyimkowych. Zadanie to zostało na razie wykonane tylko w odniesieniu do języka rosyjskiego, przy czym nie w całości. Do druku oddano *Материалы к словарю „Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функционально-коммуникативные аспекты реального употребления”* pod redakcją prof. M.W. Wsiewołodowej. Opracowanie to stanowi pierwszą część (zakres alfabetyczny A–И) początkowego wariantu słownika przyimków rosyjskich, a także jednostek, w stosunku do których w słownikach objaśniających i materiałach teoretycznych użyto odpowiedniego kwalifikatora wskazującego na ich funkcje przyimkowe.

Każda z jednostek przyimkowych w tych materiałach zawiera komplet określonych charakterystyk: gramatycznych, semantycznych, stylistycznych i innych (autorzy opracowania stosują wobec nich nazwę *атрибуция*). Charakterystyki te wskazują na taki czy inny status tych jednostek oraz na zakres ich użycia. *Materiały...* są uzupełnione rejestrem (ogólnym indeksem) pozostałych rosyjskich

⁹ М.И. Конюшкевич, *О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов)*, [w:] *Польский язык среди других славянских языков...*

¹⁰ М.В. Всеволодова, *Грамматика славянского предлога...*

jednostek różnego typu w zakresie alfabetycznym K–Ю. Ich „atrybucja” zostanie uwzględniona w kolejnej części opracowania. Obecnie przygotowany rejestr jednostek przyimkowych (nie licząc jednostek gwarowych i współcześnie nie stosowanych) zawiera ponad dwa tysiące obiektów. Należy dodać, że przykładowo podobna ilość jednostek przyimkowych (przyimków i ich ekwiwalentów, substytutów) została ustalona w języku ukraińskim i białoruskim.

Prace na sporządzeniem rejestru podobnych jednostek, obecnych w pozostałych językach słowiańskich, trwają.

Резюме

*Категория предлога как объект лингвистического описания
(в связи с межнациональным исследовательским проектом
„Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис”)*

Современное состояние языкознания предполагает не только появление новых аспектов и новых объектов исследований, но и возвращение к некоторым, уже раньше исследованным, категориям языка. К таким категориям слов несомненно принадлежит предлог. Необходимость повторно посмотреть на предлог и его функциональные эквиваленты адекватно новым теоретическим и практическим требованиям вызвала к жизни межнациональный исследовательский проект *Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис*. Участниками данного проекта к настоящему времени являются лингвисты из России, Украины, Белоруссии, Болгарии, Сербии и Польши. Данная статья представляет цели и задачи проекта, а также некоторые трудности, с которыми мы можем столкнуться при описании славянских предлогов, особенно в сопоставительном плане.

Summary

*Category of preposition as object of linguistic description
(in connection with the international research project „Slavonic Prepositions in Synchrony
and Diachrony: Morphology and Syntax”)*

The very state of contemporary linguistics presupposes not only the appearance of new aspects and objects of research, but also a return to certain previously described linguistic categories. Preposition is undoubtedly one of these categories. The necessity to re-examine preposition and its functional equivalents in accordance with new theoretical and practical methodologies and requirements gave rise to the international research project *Slavonic Prepositions in Synchrony and Diachrony: Morphology and Syntax*. Linguists from Russia Ukraine, Belarus, Bulgaria, Serbia and Poland currently participate in the project. This article presents the assumptions and goals of the said project as well as certain problems concerned with the very description of Slavonic prepositions, particularly from contrastive perspective.